

Meltem Toksöz, “*The Çukurova: From Nomadic Life to Commercial Agriculture, 1800-1908*”

Doktora Tezi, New York: Binghamton University, 2000, 297 s.

Fatih ERMİŞ*

Binghamton Üniversitesi tarih bölümünde yapılmış olan tezin esas iddiası, 1800-1908 yılları arasında Çukurova'nın dünya-ekonomisine eklemelenmesini incelemek olup; yazar, öncelikle 1500'lü yıllardan başlayarak bölgenin demografik yapısının nasıl oluştuğunu açıklayan bir arka plan sunmuştur. Tez, her biri üçer alt bölüm içeren üç ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci ana bölüm 1500-1880 yılları arasında Çukurova'nın demografik, sosyal, siyasî ve ekonomik yapısını ve bu yapılar da zaman içinde görülen değişiklikleri konu edinmektedir. Bu ana bölümün ilk alt bölümü Çukurova'nın coğrafi yapısını ve insan potansiyelini ele almaktadır. Bu bağlamda ova etrafındaki dağlar, ovanın içinden geçen nehirler ve bu nehirlerin oluşturdukları deltalar incelenmekte; ovanın aşağı ve yukarı bölgeleri arasındaki farklar göz önüne serilmektedir. İkinci alt bölüm, kendi içinde farklılıklar gösteren bu coğrafyanın insan unsuru ile nasıl bezendiğini konu edinmektedir. Burada özellikle İbrahim Paşanın, babası Mehmet Ali Paşanın Mısır'da yaptıklarını örnek alarak Çukurova'da gerçekleştirdiği reformlar ele alınmaktadır. Üçüncü alt bölüm ise Tanzimat ile ortaya çıkan siyasî ve hukukî yapının bölge üzerindeki etkisini incelemektedir.

İkinci ana bölüm, 1850-1908 yılları arasında Mersin'in bölgenin nasıl ihracat limanı haline geldiğini detaylı bir şekilde incelemektedir. İlk alt bölüm, Çukurova'da gerçekleştirilen pamuk üretiminde yaşanan gelişmeleri, dünyada canlanmakta olan pamuk piyasalarına ve buna bağlı olarak oluşan pamuk talebine bağlamaktadır. Bu kısmında, söz konusu gelişmelerin Mersin'i önemli bir liman şehri haline getirme süreci anlatılmaktadır. İkinci alt bölüm Adana-Mersin demiryolunun açılmasını ve bu hususta Avrupa devletlerinin rekabetini konu edinmektedir. Üçüncü alt bölüm ise 1866 sonrasını ele almaktadır. Mersin'in hinterlandı ile bağlandığı bu dönem, yazara göre, Çukurova'nın iktisadî tarihinde İbrahim Paşa sonrasındaki en önemli dönemdir.

Üçüncü ana bölüm ise, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Çukurova'nın ticarileşme ve sanayileşmesini ele almaktadır. Birinci ve ikinci alt bölümler, ikinci ana bö-

* Johann Wolfgang Goethe Universität İktisat Teorisi Kürsüsü Doktora Öğrencisi.

lümde söz konusu edilen gelişmelerin etkilerini incelemektedir. Bölgedeki tarımsal gelişmenin kısa bir süre içinde nasıl kayda değer bir sanayileşmeyi beraberinde getirdiği konu edilmektedir. Evliya Çelebi'nin "kuş uçmaz kervan geçmez bir yer" olarak nitelediği Çukurova; bir asır içinde, kendine yeten ekonomi düzeyinden ticarî tarım yapan bir seviyeye sıçramıştır. Son alt bölüm ise tezin bir özettir.

Çalışma; Osmanlı, İngiliz, Fransız, Alman ve Amerikan arşivlerine dayanmaktadır. Bu bağlamda iradeler, maliye defterleri, tapu tahrir defterleri, tapu kadastro verileri, İngiliz muhasebe kayıtları ve parlamento tutanakları ile salnameler başvuru temel birincil kaynaklar olmuştur.

Tezin hedefinin, dünya ticaretinin genişleme döneminde Çukurova'nın bu dünya-ekonomi sistemi içinde nasıl bir yer bulduğunu ortaya koymak olduğunu söyleyebiliriz (s. iv-v):

1800-1908 yılları arasında Çukurova'da meydana gelen ticarileşme süreci, Osmanlı'nın en radikal dönüşümlerinden biridir. Çoğunlukla göçebe bir coğrafyada büyük ölçekteki pamuk üretimine yol açmış olan bölgesel değişiklikler üzerindeki incelemelerim, ticarî gelişmenin devlet politikası şeklinde olmaktan ziyade yerel ve uluslararası güçler arasındaki ilişki şeklinde olduğunu göstermektedir. (...) Bu tez, İmparatorluğun yıkılışı ve yeni ulus-devletin ortaya çıkışının ötesine geçmiş olan kesintisiz bir sermaye birikimi sürecini analiz etmektedir.

Yazara göre; Osmanlı son dönem tarihinin önemli paradokslarından biri, bir taraftan ekonomide büyüme ve yeniden organize olma süreci yaşanırken İmparatorluğun aynı dönemde nasıl olup da sona erdiği. Meltem Toksöz; bu sorunun cevabının, ancak Çukurova gibi bölgelerin yalnızca askerî ve siyasî gelişmeler açısından değil aynı zamanda dünya-ekonomi açısından da nerede durduklarına bakılarak bulunabileceğini düşünmektedir (s. 7). Yazar; bir liman kentinin hinterlandı ve dünya ile ilişkisinin incelenmesinin bize imparatorluk/ulus-devlet paradigmalarının dışında bakış açıları kazandırabileceğini düşünmektedir.

Tezin 1500-1865 yılları arasında Çukurova'nın demografik yapısına ilişkin verdiği bilgiler bölgenin XIX. yüzyıldaki iktisadî sıçrayışının alt yapısını sunmak üzere serdedilmiştir. Buna göre bölge nüfusu XVI.-XIX. yüzyıllar arasında çoğunlukla göçebe unsurlardan oluşmaktadır. Verimli ova ise büyük ölçüde atıl durumdadır. Bölgede yerleşik hayat, göçebelerin zamanla yarı-göçebe ve sonra yerleşik olmaları ile ortaya çıkmıştır. Göçebeler zaman içinde sabit yaylak ve kışlaklar edindikçe buralarda yavaş yavaş tarıma da başlamışlar ve zamanla bu ara aşamadan yerleşikliğe geçmişlerdir.

Bu dönüşümü hızlandıran ve Çukurova'nın iktisadî yapısını belki temelden değiştiren etken ise, yazara göre, bölgede 1832-1840 yılları arasındaki İbrahim Paşanın hükümranlığıdır. İbrahim Paşa, babası Mehmet Ali Paşanın Mısır'da yaptıklarını örnek alarak Çukurova'nın üretim yapısını temelden değiştirecek reformlar yapmıştır. Kıbrıs'tan buğday, Mısır'dan da arpa tohumu getirtmiş ve ayrıca, bölgede daha önce ekilmeyen şeker kamışının ekimini başlatmıştır. Makineleşme çabaları ve yeni sulama kanallarının açılmasıyla İbrahim Paşa, bölgenin en büyük problemlerinden biri olan işgücü kıtlığını aşmaya çalışmıştır. Zira bölgede ekilen ürünlerden biri olan pamuk, emek-yoğun bir tarım ürünü olup hasat sezonunda çok fazla işgücü gerektirmektedir. Bu bağlamda Çukurova için en yakın işgücü sağlanabilecek yer Suriye olmaktadır.

İbrahim Paşanın hükümranlığını takip eden yirmi sene bölge iktisadının durgunluğa girdiği bir dönem olmuştur. Çukurova'nın Osmanlı hakimiyetinde tekrar toparlanması ise 1860'ları bulmuştur. İbrahim Paşanın hükümranlığını takip eden yıllar bir yandan uluslararası ticaretin çok arttığı, diğer yandan da Osmanlı'da Tanzimat reformlarının uygulandığı yıllar olmuştur. Ancak özellikle Amerikan İç Savaşıyla ortaya çıkan pamuk kıtlığı Çukurova pamuğuna talebi artırmıştır. Bölgedeki pamuk üreticileri devlet tarafından desteklenmiş ve kendilerine düşük faizli krediler sunulmuştur (s. 67). Fakat Tanzimat ve sonrasında yapılan reformların etkilerinin esas görüldüğü dönem, 1860-1880 yılları arasındadır. Bu dönemde kapitalist dünya-ekonomi Çukurova'yı içine alacak şekilde genişlemiştir. Amerikan İç Savaşı ve 1865'teki mecburî iskan Çukurova'nın dünya ticaretindeki payını artırmıştır. Ticarî amaçlı pamuk üretimine dayanan bu süreç, 1890'lara gelindiğinde artık yabancı sermayeyi de Çukurova'ya çeker duruma gelmişti. Ovanın en önemli şehri ise Mersin olmuştur bu süreçte. Yazara göre bunun iki nedeni vardı (s. 137):

- 1) Kısa bir sürede iyi bir ulaşım sisteminin kurulması,
- 2) Tüccarların fiyat kontrolü, bankacılık, kredi gibi mekanizmalara erişebilir duruma gelmeleri.

Adana-Mersin demiryolunun inşası ise bölge tarihinin dönüm noktasıdır, Meltem Toksöz'e göre. Bölgedeki artık ürünün ucuz ve hızlı bir şekilde Mersin'e transfer edilebilmesi Mersin'i ticarî bir merkeze dönüştürmüştü ve uluslararası ekonomik sisteme eklemiştir. Tren yolları yalnızca tarım ürünlerinin hızlı ve güvenli nakliyesini değil, işgücünün mobilitesini de beraberinde getirmiştir. Tren yolunun geçtiği yerler hızla şehirleşmiştir. Demiryolu yalnızca dış ticareti ateşlemekle kalmamış, iç ticarete de ivme kazandırmıştır (s. 143-144).

Demiryolunun pozitif katkısına rağmen, Çukurova'nın dünya-ekonomi sistemine eklenmesini hâlâ problemlili kılan bir unsur, bölge üretiminin ve ticaretinin iklim koşullarına son derece bağlı kalmaktan kurtulamaması idi. Nehirlerin yeterli düzeyde sulama kanalları ile ovaya yayılamamış olması nedeniyle, bölgenin tüm potansiyeli kullanılamamaktaydı. Hatta bazı yıllar, bölgeye merkezî yönetimin tüketim ve tohum amaçlı buğday göndermesi gerekmekteydi.

Böyle kötü geçen yıllarda tüccarlar, ticareti bir şekilde devam ettirebilmek için başka yollar bulmak zorunda kalıyorlardı. Dış ticarete oluşan kaybı iç ticaretle telafi etmek veya uzun vadeli krediler almak bu yollardan birkaçı idi. Bu dönemlerde aldıkları dış destek de tüccarların ayakta kalmasına yardımcı olmaktadır. Fransız şirketler Mersinli tüccarlara düzenli kredi sağlamakta idiler.

Ancak bu olumsuzluklar XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde aşılmaya başlanmıştır. Öyle ki Mersin bir ihracat limanı olarak İzmir'i geride bırakmıştır. Mersin, bu bağlamda, Çukurova'yı dünya-ekonomiye bağlayan zincirin en önemli halkası olmuştur. Yazara göre bu durum 70 yıl önce İbrahim Paşanın çabaları ile başlamış olan teşebbüsün meyvesidir aslında (s. 176). Mersin'in dünya-ekonomiye tam olarak entegrasyonu 1890'larda gerçekleşmiştir. Bu ise, ticarî kapitalin zaman içindeki birikimi ve piyasaların oluşması ile mümkün olmuştur (s. 178).

Bölge ekonomisindeki ikinci sıçrama ise 1904'ü takip eden yıllarda yaşanmıştır. Çünkü bu yıllarda 1860'lardan sonra ikinci kez uluslararası pamuk fiyatları kayda değer bir artış göstermiştir. Bu durum Çukurova'nın pamuk ihracatını beş katına çıkartmıştır. 1860'takinin aksine bu kez pamuk fiyatlarını artıran faktör; bir iç savaş sonucu arzın daralması değil, özellikle Büyük Britanya'daki büyüyen tekstil endüstrisi sayesinde talepte yaşanan patlama idi. Bu durum Avrupalı pamuk alıcılarının dikkatlerini bir kez daha Mersin'e çevirmiştir. Ancak 1907'de Amerika'daki kriz sona ermiş ve pamuk piyasası tekrar istikrara kavuşmuştur. Yine de Mersin tüccarları artık bu tarz dalgalanmalardan oldukça az etkilenir olmuşlardı. Bunun temel nedeni ise hisse senedi gibi risk taşıyan ticarî faaliyetlere pek katılmamaları idi.

Bu gelişmeler XX. yüzyıl başında Mersin'i son derece kozmopolit bir yapıya büründürmüştür. Bu dönemde Mersin tüccarının büyük çoğunluğu çok iyi Fransızca konuşmakta idi. Zaman içinde İngilizce, Almanca, İtalyanca da bölgede konuşulan dillere dahil oldu (s. 189). Öyle ki bölgede konuşulan dil sayısı 15'e kadar çıkmıştır.

Sonuç olarak; söz konusu tezin, Osmanlı iktisat tarihinin yazılmasına önemli bir katkı olduğunu söyleyebiliriz. Meltem Toksöz, tezin amacını şu sözlerle dile getirmektedir: "Bu tez; bölgenin önce Osmanlı İmparatorluğu'nun, sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nin en üretken ve müreffeh bölgelerinden birine dönüşmesinin hikâyesidir" (s. 270). Bu ticarileşme hikâyesi; bir taraftan dünya ticaretinin arttığı bir döneme rastlarken, diğer yandan da Osmanlı'da reformların yapıldığı bir zamana denk düşmüştür. Bölge bir yandan şehirleşme, bir yandan pamuk üretimi ve bir yandan da büyük ölçekli tarım işletmelerinin ortaya çıkmasına şahit olmuştur. Yüz yıllık bu süreç neredeyse metruk bir bölge olan Çukurova'yı dünya-ekonomisinin önemli bir parçası yapmıştır, yazarın tespitlerine göre (s. 270).

Tez ele aldığı uzun döneme rağmen Çukurova'nın iktisadî tarihini oldukça detaylı bir şekilde gözler önüne sermiştir. Fakat tezin esas hususiyeti, dünya-sistem teorisinin bir bölge özelinde incelemiş olmasında yatmaktadır.